

Ćamil iz Smirne

IVO ANDRIĆ

Neobičan i čudan apsenik je bio taj Haim, Jevrejin iz Smirne; čudan i neobičan čak i ovde gde je sve čudno i neobično. Uvek nemiran i uplašen, on je nailazio po nekoliko puta preko dana, pričao brzo i mnogo, odjednom prekidao govor i gubio se negde, pa se posle jednog sata opet vraćao i nastavljao. S vremena na vreme on je snižavao glas do nerazgovetnosti, šaptao drugu do sebe na samo uho, bacajući ispitivačke poglede oko sebe. Očigledno, njegov strah od svega oko sebe, pa i od onog što priča i njegovu nepoverenje u sve, pa i u onog kome priča, bili su veliki, ali njegova potreba za govorom još veća.

Zustro i mnogo je pričao Haim o velikim i bogatim jevrejskim, grčkim i turskim porodicama iz Smirne, zadržavajući se uvek na krupnim, neobičnim događajima i teškim stvarima. A to čudno pričanje bilo je povremeno prekidano oštrim povicima, gotovo kliktanjem: »E? A!«, što je trebalo da znači otprilike: »Eto, kakvih sve ima! A šta je moj ubogi život i moj slučaj prema njima i njihovim zapletenim sudbinama!«

Tako je pričao i o novom apseniku, Ćamilu iz Smirne.

Ćamil je čovek »mešane krvi«, pričao je Haim, od oca Turčina i majke Grkinje. Majka mu je bila čuvena grčka lepotica. Smirna, grad lepih Grkinja, nije videla takav stas, takvo držanje i takve plave oči. Udali su je u sedamnaestoj godini za Grka, teškog bogataša. (Haim pomenu neko dugačko grčko prezime, izgovarajući ga kao što se izgovara ime neke opšte poznate dinastije.) Imali su svega jedno dete, žensko. Kad je devojčici bilo osam godina, bogati Grk je naprasno umro. Njegovi rođaci su naskočili da prevare mladu udovicu i da zakinu što više od imetka. Žena se branila. Zbog toga je putovala čak u Atinu, da spasava bar tamošnje naslede. Kad se vraćala brodom u Smirnu umrla joj je naprečac ćerka. More je bilo nemirno, brod plovio sporo, do Smirne je bilo još daleko. Po propisima trebalo je da se leš devojčice baci u more. Izbegumljena od bola, majka se tome oduprla. Uporno je zahtevala da joj se leš ostavi i

da ga sahrani kad stigne u Smirnu, kako bi znala bar za grob svoga deteta. Kapetan broda imao je veliku muku s njom. Našavši se u teškom položaju između majčinog bola, kom nije imao srca da se odupre, i strogog propisa, koji nije smeo da povredi, kapetan je sa prvim oficirima broda smislio jednu varku. Dao je da se naprave dva jednaka mrtvačka sanduka. U jedan je položen leš devojčice i spušten potajno u more, a drugi je, ispunjen odgovarajućim teretom, kapetan predao majci, kao da je popustio njenim molbama. Kad su stigli u Smirnu, ona je iznela kovčeg i sahranila ga na groblju.

Teško i dugo je žalila svoje dete i svakodnevno obilazila njegov grob. A kad je, s vremenom, onako mlada i lepa, počela bar donekle da zabravljati svoj gubitak, desilo se nešto neočekivano i strašno. Žena prvog oficira sa putničkog broda na kom je dete umrlo, saznala je od muža tajnu o dobronamernoj prevari koju su izvršili na brodu sa telom umrle devojčice. Tu tajnu je jednom prilikom poverila svojoj najboljoj drugarici. Posle neke ženske svađe, ta drugarica je, u svojoj gluposti i želji za osvetom, saopštila to i drugima. Na nerazumljiv i nerazumljivo svirep način stvar je došla do majke. Nesrećna žena je tek sada izludela od žalosti. Črčala je na groblje, kopala noktima zemlju sa groba. Morali su silom da je odvođe i da je zatvaraju, jer je htela da skoči u more za ćerkom. To je bilo pravo ludilo. Trebalo je nekoliko godina da žena prezdravi od svoje nove žalosti. A potpuno ozdravila nije nikad.

Lepu i nesrećnu udovicu prosili su mnogi Grci, ali ona je sve redom odbijala, ogorčevala na svoje rodake, pa i na sve sunarodnike. Tek posle nekoliko godina udala se, na opšte iznenađenje, za jednog Turčina. Mnogo stariji od nje, bogat, ugledan i školovan čovek, koji je u mlađim godinama zauzimao visoke položaje u državnoj službi, taj Tahir paša je živio povučeno, leti na imanju kraj Smirne, a zimi u svojoj velikoj kući u gradu. Od svoje žene nije tražio da promeni veru; samo se nije pokazivala na ulici otkrivena lica. Ipak je ta udaja izazvala veliku uzbunu među Grcima. A brak mlade Grkinje sa šezdesetogodišnjakom pašom, bio je, pored svih kletvi grčkih žena i popova, ne samo srećan nego i plodan. Za prve dve godine rodilo im se dvoje dece, prvo ćerka pa sin. Sin je bio snažan i rastao dobro, ali ćerka je bila slabunjava, a u petoj godini umrla je od nepoznate bolesti, posle dvodnevnog bolovanja. Majka, koja se ni od one prve žalosti nije nikad potpuno oporavila, pala je sada u tešku i neizlečivu melanholiju. U smrti i ove druge kćeri tražila je i nalazila prst nekih viših sila, osećala se prokletom i nedostojnom, zanemarila je potpuno i muža i sina. Sušila se i topila naglo. A druge godine smrt je došla kao iznenađenje.

Dečak, koji se zvao Čamil, bio je lep (majčina lepota, samo u muškom vidu) i pametan i dobro razvijen, prvi plivač među drugovima i pobednik na svim rvanjima. Ali vrlo rano stao je da zancmaruje igre i zabave svojih vršnjaka. Sve se više predavao knjizi i nauci, a otac ga je u tome podržavao, nabavljao mu knjige i učitelje, omogućavao putovanja. Čak je i španski jezik učio kod jednog starog sefarda, rabina u Smirni.

A kad je, jedne zime, umro i stari Tahir paša, mladić je ostao sam, sa znatnim imetkom, bez iskustva i bliže rodbine. Veliki ugled Tahir pašin bio mu je zaštita. Nuđeno mu je da se spremi za državnu službu, ali on je odbijao. Za razliku od svojih vršnjaka, on se nikad nije otimao za žene i žensko društvo. Ali toga leta desilo se da je u prolazu, kroz ogradu jedne male i bujne bašte ugledao devojkicu Grkinju. Munjevita ljubav izmijenila ga je potpuno. – Devojkica je bila kći malog grčkog trgovca. On je bio rešen da je uzme isto onako kao što je nekad Tahir paša uzeo njegovu majku. Nudio je sve, nije postavljao nikakve uslove.

Devojkica, koja ga je dva-tri puta videla, htela je svakako da pođe za njega; našla je i načina da mu to poruči. Ali roditelji su bili odlučno protiv toga da daju kćer za Turčina, i to takvog koji je rođen od majke Grkinje. Sva grčka opština podržavala ih je u tome. Svima je izgledalo da im to Tahir paša i mrtav, sad po drugi put, otima još jednu Grkinju. Otac devojčin, inače čitvica sitan rastom i duhom, ponašao se kao čovek koji je, u ludilu, odjednom dobio nastup neke veličine, junaštva i želje za mučeništvom. Šireći ruke kao da ga razapinju, on je vikao pred svojim sunarodnicima: »Mali sam čovek i po ugledu i po imetku, ali nisam mali po veri svojoj i po strahu božjem. I volim život svoj izgubiti i kćer, koja mi je jedinica, u more poslati, nego je dati za nevernika.« I sve tako, kao da su on i ta njegova vera glavne stvari, a ćerka sporedna.

Trgovčica iz strme ulice nije uostalom to junaštvo mnogo stajalo. Nije mu se pružila prilika da postane mučenik. Devojkicu su silom udali za Grka izvan Smirne, gluvo, bez svadbe, krijući mesto i dan odlaska. Bojali su se da je Camil ne otme, ali on se već ranije povukao sa prinjlenim udarcem. Tada je tek pravo i potpuno mogao da vidi ono što ranije, zanesen i mlad, nije ni slutio: šta sve može da deli čoveka od žene koju voli, i uopšte ljude jedne od drugih.

Posle toga Camil je proveo dve godine na nekim studijama u Carigradu. Vratio se u Smirnu izmenjen i mnogo stariji naizgled. I tu se našao usamljen. Od Grka ga je delilo sve a sa Turcima vezivalo malo toga. Vršnjaci sa kojima je još pre nekoliko godina provodio vreme u igri i zabavi bili su već tuđi i daleki kao da su ljudi drugog naraštaja. Postao je čovek koji živi sa knjigama. Sa dvadeset i četiri godine to je bio mlad i bogat osobenjak, koji nije znao gde šta ima ni kako se tim što ima raspolaže i upravlja. Putovao je po maloazijskoj obali, išao u Egipat i na ostrvo Rod. Izbegavao je one kojima je po imenu i društvenom položaju pripadao, i koji su počeli da ga smatraju otuđenim čovekom, a družio se jedino sa ljudima od nauke, bez obzira na to ko su i šta su po veri i poreklu.

A lanjske godine stali su po Smirni da kruže čudni glasovi, neodređen i nejasan šapat da su Tahirpašinom sinu knjige udarile u glavu i da sa njim nije dobro i nije sve u redu. Govorilo se da je, proučavajući istoriju turske carevine, »preučio« i, zamišljajući da je u njemu duh nekog nesrećnog princa, stao da veruje da je i sam neki nesuđeni sultan.

– E? A! – prekinuo je Haim svoje kazivanje za trenutak, ne propuštajući da istakne kakva je ta varoš Smirna koja nije samo njega, Haima

oklevetala i doterala u zatvor nego, eto, i takve ugledne i neporočne ljude kao što je ovaj Čamil efendija. Ali je odmah nastavio.

– Kad kažem da su glasovi stali kružiti po Smirni, ne treba, naravno, misliti da se to odnosi na celu mnogoljudnu varoš. Šta je Smirna? Kad pogledaš odozgo sa one zaravni ispod Kadife Kale, izgleda ti da nema kraja. I jeste prostrana. Mnogo kuća i mnogo naroda. Ali ako pravo uzmeš, to je stotinak porodica, pedesetak turskih i toliko grčkih, i ono malo više vlasti oko valije i komandanta pristaništa, svega hiljadu-dve duša. I to je sve, jer to odlučuje o svemu i to nešto znači, a ono ostalo radi i tegli, održava život sebi i svojim. A onih stotinak porodica, ako se uvek i ne druže i ne viđaju između sebe, znaju jedni o drugima sve, posmatraju se, mere, prate iz naraštaja u naraštaj. – I po ocu i po majci Čamil je pripadao toj manjini. Neobična sudbina njegove porodice i njegov neobični način života privlačili su oduvek pažnju i izazivali radoznalost. A u Smirni se priča i prepričava i ogovara, i u tome preteruje, kao svuda na svetu, i još malo više od toga.

O Čamilu, koji za poslednjih nekoliko godina nije uzimao učešća u životu svojih vršnjaka, gospodske i bogataške mladeži, govorilo se dosta, u njegovoj odsutnosti, i upravo zbog te odsutnosti. Govorilo se o njegovim istoriskim studijama; neki sa čuđenjem, neki sa potsmehom.

Na jednoj terasi gde je desetak otmenih mladića pilo i pušilo sa isto toliko slobodnih devojaka iz pristaništa, neko je pomenuo Čamila, njegovu nesrećnu ljubav i njegov neobični način života. Jedan od njegovih drugova rekao je da Čamil proučava do u sitnice vreme Bajazita II, naročito život Džem-sultana, i da je zbog toga putovao u Egipat, na Rod i da se sprema sada čak u Italiju i Francusku. Devojke su pitale ko je taj Džem-sultan, a taj mladić im je objasnio da je to Bajazitov brat i protivnik, koji je podlegao u borbi oko prestola, pobeo na Rod i predao se hrišćanskim vitezovima. Posle toga su ga tadašnji hrišćanski vladari držali godinama u zatočenju, iskorišćujući ga stalno protiv osmanske carevine i zakonitog sultana Bajazita. Tamo je negde i umro, a sultan Bajazit preneo je telo nesrećnog brata i sahranio ga u Brusi, gde i danas stoji njegovo turbe.

Tada se umešao jedan vetrenjast mladić, jedan od onih što zbog svoje bujne mašte i nepromišljenog govora često škode i sebi i, još češće, drugima.

– Čamil se, posle svoje nesrećne ljubavi prema lepoj Grkinji, isto tako nesrećno zaljubio u istoriju koju proučava. On je potajni Džem. Tako se drži i ponaša prema svemu i prima sve oko sebe. I već ga bivši drugovi, u razgovorima sa potsmehom i sažaljenjem, i ne nazivaju drukčije do Džem-sultan.

Kad se tako pomene sultansko ime, a pogotovu kakvi sporovi ili borbe u carskom domu, to nikad ne ostaje tu, u društvu u kom je pomenuto. Uvek se nađe ptica koja odleti i dojavu caru ili carskim ljudima da je izrečeno njegovo ime, i ko ga je izrekao, i kako. Tako se desilo da je nevina i skrovita Čamilova strast kroz usta jednog čalova i uho jednog

dostavljača došla i do praga izmirskog valiije, gde je naišla na sasvim drugi prijem i dobila posve novo značenje.

Valija izmirskog vilajeta bio je tada neki tvrd i revnosta činovnik, tupoglav i bolesno nepoverljiv čovek, koji je i u snu strepeo da mu ne promakne neka politička nepravilnost, zavera ili tako nešto.

(Ali sva ta strogost i revnost u »političkim i državnim stvarima« nije ga sprečavala da prima obilno mito od trgovaca i brodovlasnika. Zbog toga je izmirski kadija i rekao za njega da je čovek kratke pameti i du-gačkih prstiju.)

Prvo što je valija pomislio slušajući dostavu o Čamilu (a što mladiću nije bilo ni na kraj pameti), to je činjenica da i sadašnji sultan ima brata kog je proglasio maloumnim i kog drži u zatočenju. Stvar opšte poznata, iako o njoj niko nikad ne govori. Ta sličnost ga je uznemirila. A kad je upravo tih dana, povodom nekih smutnja i nemira u evropskom delu Turske, upućeno iz Carigrada svim valijama oštro cirkularno pismo kojim se vlasti u celoj zemlji opominju i pozivaju da pripaze bolje na mnogo-brojne smutljivce i agitatore koji nepozvani pretresaju državne poslove i usuduju se čak da i sultanovo ime blate, valija se, kao i svaki rđav činovnik, osetio lično pogođenim. Izgledalo mu je jasno da ta opomena može samo na njegov vilajet da se odnosi, a kako u vilajetu nema nijednog »slučaja«, to onda samo na Čamilov »slučaj«.

Jedne noći zaptije su opkolile Čamilovu kuću, izvršile premetačinu. Odnele su mu sve knjige i rukopise, a njega zatočile u njegovoj rođenoj kući.

Kad je valija ugledao gomilu knjiga, i još na raznim stranim jezicima, i množinu rukopisa i beležaka, on se toliko zaprepastio i tako naljutio da je rešio da na svoju odgovornost uhapsi sopstvenika i pošalje ga, zajedno sa knjigama i hartijama, u Carigrad. Šam sebi nije umeo da objasni zašto knjige, naročito strane knjige i u ovolikom broju, izazivaju u njemu takvu mržnju i toliki gnev. Ali mržnja i gnev nisu tražili objašnjenja, nego su se uzajamno potsticali i uporedo rasli. Valija je bio uveren da nije pogrešio i da je udario po pravom mestu.

Na vest o hapšenju Tahirpašina sina uzbunili su se mnogi ugledni ljudi, naročito oni iz uleme. Sam kadija, učen stariji čovek i prijatelj Tahirpašin, lično je otišao do valiije. Izneo mu je ceo Čamilov slučaj. Da je bez poroka, da svojim načinom života može poslužiti kao primer dobrog mladića i pravog muslimana, da je zbog nesrećne ljubavi pao u neki zanos i melanholijski i sav se predao nauci i knjizi, a ako je u tome možda preterao, da na to treba gledati pre kao na bolest nego kao na neko rđavo i zlonamerno delo, i da zaslužuje obzir i sažaljenje a ne progon i kaznu. Cela stvar je očigledno jedan veliki nesporazum. To čim se on bavi, to je istorija, nauka, a od nauke ne može biti štete. – Ali sve se to razbijalo o glupost i nepoverenje toga činovnika.

– Neću ja, efendija, da lupam glavu o tom. Ja istoriju, ili kako se to sve zove, ne znam. A bolje bi, čini mi se, bilo i po njega da je ne zna ni on

i da ne ispituje mnogo šta je koji sultan nekad radio, nego da sluša ono što ovaj sadašnji zapoveda.

– Pa to je nauka, to su knjige! – upao je ogorčeno kadija koji je iz iskustva znao kako štetni, i po društvo i pojedinca opasni mogu biti ljudi koji zbog svoje ograničenosti neograničeno veruju u svoju pamet i procenljivost i u tačnost svakog svoga suda i zaključka.

– E, znači ne valjaju mu knjige. Džem-sultan! Pretendent! Otimanje o presto! – Reč je pala, a kad reč pođe jednom, ona se više ne zaustavlja, nego ide dalje i usput raste i menja se. – Nisam ja bio povod za te reči, nego on; nek' on i odgovara za njih.

– Ama, iznesu često na čoveka i što nije! – opet pokušava kadija da brani mladića.

– Ako su ga nabadili i opanjkali, on nek se pere, pa će se oprati. Ja niti čitam knjige ni' hoću da mislim za drugog. Nek' svak misli za sebe. Što ja da strepim zbog njega? U mom vilajetu svak treba da pazi šta radi i govori. Ja znam samo jedno: red i zakon.

Kadija je podigao glavu i pogledao ga oštro i prekorno.

– Pa, ja mislim, da svi to branimo!

Ali se zahuktali čovek nije dao smesti ni zaustaviti.

– Da, red i zakon. A čija glava strči iznad toga, srubiću je, carske mi službe, pa da je mog jedinca sina. Ja zanoktice jedne ovde ne trpim, pa ni tu sumnjivu učenost ovog mladog efendije.

– Pa to bi moglo ovde da se raspravi i rasčisti.

– Ne, efendijo. Propis je propis, a propis tako ne naređuje, nego baš ovako. O carevima i carskim poslovima je govorio, neka na carskom pragu i odgovara. Eno mu Štambol, pa nek tamo objašnjava sve što je pročitao i napisao i što je svetu o tom kazivao. Nek' oni lupaju glavu o tom. Ako je prav, nema šta da se boji.

• I to je bilo sve. Stari kadija je gledao pred sobom toga valiju. Bezbrk, sitan, usukan čovek, slabotinja i nemoćnik, pet para hleba ne može stati u njega, a tuliko zla može da poćini. Uvek sumnjičav i kiseo, od dve mogućnosti sklon uvek onoj gorjoj, a kad se, ovako, od nečeg uplaši, on postaje strašan. I kadiji je bilo jasno da ne vredi više govoriti sa ovim valijom, koji će učiniti što je naumio, nego da treba tražiti druge puteve kako da se mladiću pomogne.

I Čamil je upućen u Carigrad, pod sigurnom ali diskretnom pratnjom. (To je bio jedini ustupak koji je valija učinio kadiji.) A sa njim i njegove knjige i rukopisi, sve pod pečatom. Čim su to saznali, kadija i drugi prijatelji poslali su svog čoveka za njim, da u Carigradu objasni stvar i pomogne nevinom mladiću. Kad je čovek stigao u Carigrad, Čamila su već bili uputili Latif efendiji da ga do saslušanja zadrži u pritvoru.

Tako je izgledala Čamil efendijina istorija, onako kako je Haim mogao da je zna i vidi, a kazana ovde ukratko, bez Haimovih ponavljanja i primedaba i mnogobrojnih »E? A!«

(Odlomak)